

Папа Адриан от църквата „Св. арх. Михаил“ в Долнобешовишкия манастир

Pope Hadrian from the Church of St. Archangel Michael in the Monastery
of Dolna Beshovitsa

Тереза Бачева

Институт за изследване на изкуствата
Българска академия на науките

Абстракт: В олтарното пространство на манастирската църква в Долна Бешовица са запазени стенописи, датирани от XVI в. На източната стена е разположен фриз с допоясни изображения на епископи, според надписите на част от които тук са представени епископи на Римската църква. Статията дискутира върху няколко хипотези за присъствието им тук, основаващи се на изобразителната, историческата и догматическата обвързаност на представените изображения на йерарси. Основната хипотеза е свързана с изображението на папа Адриан, връзката му с две от фигурите на йерарси в южната процесия на Мелисмос, както и спрямо общия контекст на представените епископи на Римската църква.

Ключови думи: „Св. арх. Михаил“, Долна Бешовица, папа Адриан, папа Агатон, папа Силвестър, св. Кирил, св. Методий, вселенски събори, текстови източници

Key words: St. Archangel Michael church, Dolna Beshovitsa, pope Adrian, pope Agathon, pope Silvester, Sts Cyril and Methodius, Ecumenical councils, textual sources

Фигура 1. Стенописи от източната стена в църквата „Св. Арх. Махаил“, Долнобешовишки манастир.
Снимка: И. Ванев

Tereza Bacheva is philologist and editor, currently is Ph.D student at the Institute of Art Studies, Bulgarian Academy of Sciences.

E-mail: terezami@gmail.com

В олтарното пространство на манастирската църква „Св. арх. Михаил“, с. Долна Бешовица (Северозападна България) са запазени стенописи, датирани от средата на XVI в.¹ Живописиста е съхранена само в източната част и представя нетрадиционен репертоар². По-специално това се отнася до някои от фигурите на йерарси в олтара. Тук няма да бъде представен нов изобразителен материал (стенописите са коментирани в няколко публикации³), а една гледна точка през епископските изображения от фриза на източната стена в опит за формулирането на техния изобразителен, писмен и исторически контекст. Фризът съдържа общо шест медальона – три от северната половина и три от южната (фиг. 1). Запазени са само надписите на тези от северната част, от които е видимо, че тук фигурират трима епископи на Римската църква. Най-северното изображение е разчетено в предходна публикация като папа Антоний⁴, второто представя папа Силвестър, а в третото се чете името на папа Адриан. Информацията, която дава отсрещната, южна половина на фриза, е за йерарси, пред-

ставени с патриаршески митри; надписите не са запазени. Предположенията за втората група допоясни фигури могат да бъдат различни – още римски епископи⁵ или пък цариградски патриарси, съгласно което да бъдат включени представители на двете големи църкви на Римската империя – Рим и Константинопол. При всички случаи, липсата на надписи в тези изображения не позволява нищо повече от хипотези в една от двете посоки.

В единия от медальоните от северната половина, които имат запазени сигнатури, е изобразен папа Силвестър (Фиг. 2). Присъствието му съвсем не е неочаквано, тъй като той е един от най-често представяните римски епископи във византийското и поствизантийското изкуство. Необичайно обаче е присъствието на съседните двама. От южната страна на папа Силвестър е изобразен йерарх, означен като папа Адриан Римски (Фиг. 3). Надписът не оставя съмнение за името: *сѣ ѿдріанъ папа римскы*. Но се появява въпросът кой точно папа Адриан е представен – дали това е Адриан I (772–795)⁶, по времето на когото се провежда VII Вселенски събор в Никея през 787 г., свикан от император Константин и императрица Ирина, или папа Адриан II (867–872), при когото се провежда последният, VIII Вселенски събор, свикан от император Василий I Македонец през 869/70 г. в Константинопол⁷, но който малко по-късно Източните църкви отхвърлят като вселенски⁸.

Ако изображението представя папа Адриан I, то връзката му със събора би могла да бъде известно основание той да намери място тук. В рамките на хипотеза, свързана с вселенските събори, попада и изображението на папа

Фигура 2. Папа Силвестър, медальон от северната половина на фриза на източната стена.
Снимка: И. Ванев

Фигура 3. Папа Адриан, медальон от северната половина на фриза на източната стена.
Снимка: И. Ванев

¹ Kuneva 2015: 26. По-ранните изследвания отнасят стенописите към XVII в.: Vasiliev 1949: 83; Chavrakov 1974: 44-45.

² Вж. Kuneva 2015: 27.

³ Vasiliev 1949; Vasiliev 1963; Češmedžiev 1989; Cheshmedzhiev 2001: 50; Kuneva 2015.

⁴ Kuneva 2015: 28.

⁵ Всички те са изобразени с патриаршески митри и това може да означава, че са представени римски епископи. Ц. Кунева смята, че причината тук да откриваме имена на поне трима от римските папи, е възможно да се дължи на влиянието на католицизма в този район през XVI и XVII в., в подкрепа на което открива и някои специфични елементи, включени в стенописите и регистрирани в други църкви от тези територии на българските земи: Kuneva 2015: 28.

⁶ Името на последния се споменава и в Константинополския синаксар за 11.10. във връзка със събора: *Synaxarium Constantinopolitanae* 1902: col. 132.

⁷ Съборът е свързан с отлъчването на патриарх Фотий и конфликта между него и патриарх Игнатий. Това е време, в което за Византия е от значение да получи политическа подкрепа от Римската църква: Hefele 1883: 28-29, когато римският епископ се ползва с широки правомощия и в светската власт: Gyuzelov 2009: 34-35. От друга страна, съборът в Константинопол за Църквата на Рим е от значение за утвърждаването на първенството ѝ, затова легатите на папа Адриан II е трябвало да настояват това да бъде потвърдено от свикания събор: Dvornik 1961: 43. Формално това е 21 канон, с който се признава първото място на Римската и второто място на Константинополската църква: Dvornik 1961: 54.

⁸ Dvornik 1961: 44.

Силвестър, чието име се свързва с Първия вселенски събор в Никея от 325 г. и полулегендарното свидетелство за свикването на църковния форум в договореност между него и император Константин⁹. Към контекста на вселенските събори може да се очаква, че е ориентирано и съседното изображение на йерарх. То обаче е комплицирано (фиг. 4). Надписът не е запазен изцяло и в едно от изследванията за църквата е предположено изписването [с҃тѣ а]нтѣѡна [папа] римскы¹⁰. Тъй като папа с такова име не съществува, то би могло тук да се допусне обичайната грешка при предаването на името спрямо езиковия механизъм на приспособяване на чужди имена към познато звучащите¹¹. Другата въз-

Фигура 4. Папа Агатон (?), медальон от северната половина на фриза на източната стена.
Снимка: И. Ванев

можност, която е коментирана по повод този йерарх, е това да бъде константинополският патриарх Антоний Кавлей (кр. на IX в.)¹².

Възможно е обаче тук да не става въпрос за смесване на името на йерарха и катедрата, която той представя, а да присъства един от епископите на Римската църква, означен с точното му име. Най-близкият вариант, към който насочва запазената част от името, е това на папа Агатон. При това положение надписът би изглеждал по следния начин: [с҃тѣ ага]тѡнѣ па[па] римскы¹³. Какви са основанията фигурата му да присъства тук? Папа Агатон (678–681) е епископ на Рим по времето на провеждането на VI Вселенски събор в Константинопол от 680 г., свикан от император Константин Погонат¹⁴. Връзката му с Шестия вселенски събор е и единственият аргумент за включването в стенописната програма на църквата в Долна Бешовица. Папа Агатон не е сред обичайните римски епископи, които се изобразяват в групите на йерарсите, името му фигурира в Константинополския синаксар¹⁵, появява се епизодично в славянските месецослови¹⁶.

Исторически конструирана, хипотезата тук да са включени трима представители на Римската църква – Агатон, Силвестър и Адриан I – изглежда логична, макар и невярна, тъй като нито един от тях не участва лично във вселенските събори¹⁷. В изобразителната система на православното изкуство обаче често се допуска символичната замяна на исторически достоверните личности на папските легати, които обикновено представляват римските епископи на синоди-

⁹ Вж. *Hefele* 1883: 269. В историографията темата, свързана със свикването на събора в Никея, е често дискутирана – доколко това е решение на самия император и доколко то е взето след обсъждане с първия епископ, т.е. римския. Известно е, че Константин разпростира императорските си функции и над Църквата, за която свикването на събори от самите епископи на големите църкви е установена и функционираща система в структурата ѝ много преди това: *Hefele* 1883: 6-9; *Dvornik* 1961: 11-16.

¹⁰ *Kuneva* 2015: 28.

¹¹ Вж. *Smjadovski* 1994: 138.

¹² *Kuneva* 2015: 28.

¹³ Разчитането на запазената част от името тук е ... ТОНЪ, а не ...ТОНЪНА, т.е. НА не се чете като суфикс в името, а като начало на следващата дума, т.е. ПА[ПА], чиято втора част (не е запазена) е вероятно пренесена от другата страна на изображението. Пред разчитането на името като Агатон, разбира се, стои проблемът за изписването на Т (АГАТОНЪ) и Θ (АГАΘОНЪ). Моето предположение е, че надписът отговаря на първия вариант от гледна точка на фонетичния рефлекс при избора на графемата; в подкрепа на това предположение е и фактът, че в сигнатурата на св. Методий от надписа при изображението в олтара е следван същият принцип, като, макар и увреден, надписът дава основание да се предположи, че тук изписването е с Т, а не с Θ. С благодарности към доц. Явор Милтенов за помощта при разчитането на надписа.

¹⁴ Папа Агатон изпраща до императора и събора епистола с пълно изложение на вярата: *Hefele* 1883: 14.

¹⁵ В Константинополския синаксар е посочен за 19.02: *Synaxarium Constantinopolitanae* 1902: col. 476 (... τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀγαθῶνος ἐπισκόπου Ῥώμης).

¹⁶ И. Христова-Шомова допуска, че е възможно да е включен в един ръкопис на Служебен апостол за 12.03. и го коментира като възможна грешка: *Christova-Shomova* 2012: 574; отсъства в каталога на Е. Дограмаджиева; в каталога на О. Лосева името фигурира в два месецослова от XIV в. за 21.02: *Loseva* 2001: 275.

¹⁷ Вж. *Hefele* 1883: 14-15, 271.

те, с имената на самите епископи на Римската църква. Стенописни цикли на съборите потвърждават тази замяна, макар и в указанията на Ерминията на Дионисий от Фурна единствено за първия да е посочено името на папа Силвестър, в разрез с останалите шест, в които са споменати или папските легати, или просто отсъства информация за представителите на Римската църква¹⁸. Текстовете на Дионисий в този случай не могат да бъдат приемани като категоричен образец за механизмите на заемане на надписите, съпътстващи сцена на дадения събор, тъй като всички запазени стенописни примери в поствизантийските български църкви сочат, че са ползвани различни източници за тях (кое-то рефлектира съответно и върху изобразителните решения в композицията; сцената на Никейския събор от Елешнишкия манастир, на четвъртия събор от „Св. св. Петър и Павел“ в Търново и същия в „Рождество Христово“ в Арбанаси¹⁹, или сведената до минимум информация в надписите на съборите от трапезарията на Бачковския манастир²⁰).

Както вече беше споменато, зад изобразения йерарх, сигниран като папа Адриан, може да бъде допуснато, че стои и друга личност със същото име – папа Адриан II. Основания той да бъде включен тук през VIII Вселенски събор, който само Римската църква признава и е отхвърлен от Източната, не могат да се търсят. Две фигури на йерарси от южната процесия в апсидата на църквата в Долна Бешовица обаче са възможна връзка с неговия стенописен портрет. След първите двама епископи от композицията Поклонение на жертвата от юг (това предполагаемо са св. Йоан Златоуст и св. Григорий Богослов²¹) са представени още двама епископи, чиито надписи съдържат имената св. Кирил и св. Методий (фиг. 5). Следва въпросът коя е двойката епископи – Кирил Александрийски и константинополският патриарх Методий или двамата солунски братя Константин-Кирил и Методий? От една страна, Кирил Александрийски е почти задължителна фигура в олтара, но не толкова често там присъства

Фигура 5. Св. Кирил и св. Методий, южна процесия от Мелимос. Снимка: И. Ванев

¹⁸ *Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ* 1909: 171-173.

¹⁹ Структурата на композицията може да варира и може да бъде зависима от източника на текста или пък самият текст да бъде формиран в контекста на църковни и политически процеси. Вж. *Smjadovski* 1993: 83 и също *Walter* 1970: 87.

²⁰ За цикъла на вселенските събори в бачковската трапезария вж. *Penkova* 1989: 49; *Penkova* 2012: 131.

²¹ Вж. *Kuneva* 2015: 28.

константинополският патриарх Методий. От друга страна, възможността това да бъдат славянските просветители също не може да бъде изключена, макар и да няма други предходни примери извън рамките на Охридския диоцез²². Гледните точки към изображенията на двамата йерарси от долнобешовишката църква в научните изследвания са противоречиви. А. Василиев допуска, че това са славянските просветители²³. „Най-старите образи на двамата славянски първоучители, рисувани в България“, допълва Г. Чавръков²⁴. Д. Чешмеджиев е по-склонен да приеме, че това са не изображения на солунските братя, а на традиционния персонаж от композицията св. Кирил Александрийски и св. Методий Константинополски²⁵. В най-скорошното изследване на стенописите Ц. Кунева предполага отново братята св. Константин-Кирил Философ и св. Методий от гледна точка на знаковата позиция на двамата йерарси в решението да бъдат изобразени един до друг²⁶.

В подкрепа на хипотезата, че това са именно славянските първоучители, идва и предполагаемо представеният папа Адриан II. И обратното – историческата връзка между него и св. Кирил и св. Методий е единственият възможен аргумент за избора на римския епископ тук. Адриан II заема римската катедра във времето, когато двамата братя пристигат в Рим, носейки част от откритите преди това мощи на св.

Климент Римски. Житието на св. Кирил го споменава многократно във връзка с тържествено-то посрещане на двамата братя, процесията в града с мощите на св. Климент, полагането им в базиликата, посветена на него, освещаването на богослужебните книги на славянски, ръкополагането на учениците на Кирил и Методий и т.н.²⁷ Липсват обаче данни папа Адриан II да е почитан на Изток, не е канонизиран и от Римската църква. Това ще означава, че в „Св. арх. Михаил“ е включен неканонизиран епископ в разрез най-малкото с доктриналната концепция на Мелисмос. Присъствието на историческа фигура в стенописна програма на православна църква все пак не е прецедент. В „Св. София“ в Охрид (ок. 1054 г.) фигурират двама представители на римската катедра дори въпреки факта, че имената им не се откриват в синаксарите и месецословите²⁸. Папа Вигилий (537–555)²⁹ и папа Инокентий I (401–417)³⁰ са част от шестимата представители на Западната църква, изобразени в диаконикона на охридската базилика по-скоро в концепцията на *oikoumene*³¹, като присъствието на двамата е „регламентирано“ в контекста на църковнополитическото и историческото значение на Охридската архиепископия – папа Инокентий и създаденият с негово решение Солунски викариат от 412 г.³², който се ползва с висока автономия и управлява широки територии на Балка-

²² Изображенията на двамата братя фигурират в по-ранни паметници, но попадат в охридската традиция и тематичния репертоар на този диоцез. В църквата „Св. Георги“ в Курбиново например присъстват св. Кирил и св. Методий, вж. *Grozdanov* 2015: 64-65. В някои от по-ранните църкви на днешната територия на България са включени отделни изображения, които по всяка вероятност представят Константин-Кирил, вж. *Bakalova* 1976: 24-29; *Mardi-Babikova* 1976: 33; *Cheshmedzhiev* 2001: 37-41; *Rousseva* 2017: 65-68.

²³ А. Василиев предполага, че тук са изобразени солунските братя и че това са първите техни образи: *Vasiliev* 1949: 83. В своя следваща публикация той пише, че „друга такава двойка изображения не е известна до Стематографията на Христофор Жефарович“ и че след нея има „затишие докъм 1841 г.“, когато техни изображения се появяват в Рилския и Троянския манастир: *Vasiliev* 1963: 432-434. А Василиев отбелязва и че в по-ранните ерминии отсъства тяхно описание с изключение на тази на Константин х. Ангелов от Пазарджик, преведена през 1863 г. от Върбан Г. Коларов: *Vasiliev* 1963: 411.

²⁴ *Chavrakov* 1974: 45.

²⁵ *Cheshmedzhiev* 2001: 50. В своя по-ранна публикация Д. Чешмеджиев приема, че фигурите на двамата йерарси принадлежат на св. Константин-Кирил и св. Методий: *Češmedžiev* 1989: 56-57.

²⁶ *Kuneva* 2015: 29.

²⁷ *Kliment Ohridski* 1973: 139-141.

²⁸ *Todić* 2008: 109. Композицията Поклонение на жертвата все още не е установена във византийските църкви. Епископските изображения тук носят по-скоро смисъла на *ex officio* портретите, т.е. като представляващи дадена катедра (ако заимстваме този термин от практиката на римските църкви за мемориалното включване на епископите на Рим в тондо галериите), макар че са официализирани във византийската образност.

²⁹ Личността на последния се свързва с V Вселенски събор в Константинопол през 553 г. срещу монофизитите: *Hefele* 1883: 13-14.

³⁰ Няма данни да е канонизиран от Римската църква, както и да е почитан на Изток.

³¹ *Walter* 1982: 7.

³² *Todić* 2008: 110-111.

ните, включително Източен Илирикум, а папа Вигилий – с основаването на архиепископията на Юстиниана Прима през 535 г. и юрисдикцията ѝ над големи територии³³.

Изборът на папа Адриан, независимо дали това е Адриан I или Адриан II, а това се отнася и до папа Агатон, в „Св. арх. Михаил“ изглежда тенденциозен дори и в контекста на евентуалното влияние на католическа среда върху галерията от римски епископи в стенописната програма, тъй като, ако се следва такава идея, то би имало достатъчно възможности това да бъде направено с образите на римски епископи, които традиционно присъстват в синаксарите – освен св. Силвестър обичайно се включват имената на св. Климент Римски, св. Лъв I Велики, св. Григорий Двоеслов, по-рядко св. Мартин I, св. Иполит, св. Сикст и още други (част от тях е възможно да присъстват в южния фриз). Един далечен паралел за влиянието на католицизма върху избора на йерарси е от църквата „Св. Димитър“ в Кола, Закинтос – на иконостаса (XVII в.) са представени именно първите трима римски епископи: св. Климент, св. Силвестър и св. Лъв³⁴. Изображенията от църквата на арх. Михаил обаче видимо не следват обичайната йерархия на избора, като съставителят на програмата е предпочел да включи не просто известните почитани римски епископи, а по-малко популярни имена, още повече и в противоречие с каноничните принципи на църковната живопис с фигурата на Адриан II.

Ако приемем, че означеният с името св. Адриан папа Римски представя именно папа Адриан II, връзка за образа на когото остават

св. Кирил и св. Методий, то това автоматично води и към предположението житията на двамата братя (или пък свързани текстове³⁵) да бъдат възможният източник за включването му в програмата на църквата „Св. арх. Михаил“, тъй като на практика през двамата братя се определя и значението му в славяноезичния ареал. Житието на Константин-Кирил Философ дава най-големи основания за такава хипотеза, тъй като то споменава многократно папата³⁶. А ако коментираниите образи в галерията от римски епископи в олтарна на долнобешовишката църква не са компилирани от различни агиографски и синаксарни източници, а инспирирани от общ текст, то Житието на Методий в най-висока степен покрива периметъра от значения, на които представените йерарси отговарят. Освен че тук папа Адриан II е споменат във връзка с мисията на Методий в Панония и после в Моравия, в началната част фигурира и изреждане на шестте вселенски събора³⁷ с имената на римските папи и константинополските патриарси, отговорни за свикването им³⁸: „Достойният за почит Силвестър, имайки за помощник великия цар Константин, свика с триста и осемнадесет отци първия събор в Никея и победи... Дамас и Григорий Богослов със сто и петдесет отци и с великия цар Теодосий потвърдиха в Цариград светия символ на вярата... Целестин и Кирил с двеста отци и с другия цар [Теодосий] унищожиха в Ефес Нестория с всичкото му злословие... Лъв и Анатолий с правоверния цар Маркиан и с шестстотин и тридесет отци в Халкедон проклеха Евтихийевото безумие и сквернословие. Вигилий с богоугодния Юстин и

³³ Todić 2008: 111-112.

³⁴ Mylona 1998: 105-105, 117-119.

³⁵ Името му се споменава в Проложното житие на св. Кирил и Методий: Ivanova, Nikolova 1995: 78; във второто Житие на Наум Охридски: Stara Balgarska literatura 1986: 82, което е съставено обаче едва през XVI в. и е с ограничен географски ареал на разпространение, вж. Zlatarski 1925.

³⁶ От Житието на Кирил Философ са регистрирани преписи и извадки в южнославянската традиция, макар и много по-малко, отколкото в руската: Angelov 1958: 180-185; Dujchev 1963: 93; Angelov, Kodov 1973: 34-59; Ivanova 2013: 63-96. Южнославянските преписи в повечето случаи са част от месецослови и панигирици: Ivanova 2013: 147-150. В руската традиция фрагменти се откриват в различни ръкописи: Ivanova 2011: 96 и сл., а също и като самостоятелни фрагменти: Ivanova 2011: 102-105. Благодаря на доц. Мая Иванова за помощта ѝ във връзка с проблема за разпространението на Житието на Константин-Кирил в славянска среда.

³⁷ За отсъствието на описание за VII Вселенски събор, съответно и липсата на името на папа Адриан I, вж. коментар при Dvornik 1933: 300-308; Angelov, Kodov 1973: 204-205.

³⁸ При Angelov, Kodov 1973: 204 е отбелязано, че изреждането на вселенските събори и участниците им е често явление във византийската книжнина, което преминава и в преводните старобългарски текстове. Такова изреждане на римски епископи и константинополски патриарси се открива и в други текстове. П. Лавров посочва и няколко ръкописа, които следват реда от Житието на Методий, т.е. на първо място са поставени римските епископи, като най-близко до тази част от Методиевото житие е посочен текстът от Устюжкая кормчая: Lavrov 1928: 55-59.

със сто и шестдесет и пет отци свикаха петия събор... Апостолският папа *Агатон* с двеста и седемдесет отци и с достойния цар Константин на шестия събор смазаха много смутове... и утвърдиха християнската вяра, като я закрепиха върху истината“. (подч. м.)³⁹

Текстът очевидно цели изтъкването на значението както на римските епископи, така и на константинополските патриарси и при всички случаи е документ с икуменическа стойност⁴⁰. Трудността да бъде определен като точен източник за изображенията на римските епископи от манастирската църква на Долна Бешовица идва от факта, че всички известни до този момент преписи на Житието на *Методий* са в руски ръкописи и в руска редакция, а и като цяло разпространението на този текст е ограничено⁴¹. Концепцията за *Методиевото* житие като изходна точка на изображенията на епископите на Рим е привлекателна със систематичния подбор на йерарсите в стенописната програма и тяхното общо послание. Създаването на изобразителна връзка между фигурите на папа *Силвестър*, предполагаемия папа *Агатон* и специално папа *Адриан II*, св. *Кирил* и св. *Методий* отговаря на разпознавателната формула – българите и християнството, двамата славянски първоучители и българската държава, ролята им в икуменическият процес, римският папа *Адриан II* и значението му за институционализирането на славянския/българския език като литургичен език на Църквата и т.н. Едновременно с това изборът на представените йерарси попада и в един широк дискурс за възможните влияния върху изобразителната система на поствизантийското изкуство от външни за догматиката теми – в конкретния случай свързани с религиозни, исторически и политически казуси на българската държава и преформулирането им в нов социален и религиозен план на един предвъзрожденски конгломерат от идеи за българската националност.

Хипотезата изображенията от манастирската църква на Долна Бешовица, основаваща се на връзката им със славянските първоучители

и структурирането на част от фигурите в обща изобразителна концепция, изглежда логична и най-вече отговаряща на очакването за насищането на декоративното пространство със знаци. Доколко обаче изборът е определен по този начин, на този етап не може да се твърди категорично, тъй като съществува теоретично и възможността трите изображения да са взети механично от текстове от литургичния календар, макар и вероятността за това да изглежда малка⁴². При това положение, йерархът, означен като *Адриан папа Римски*, следва да представя *Адриан I*. Другата възможност е основа за изображенията тук да бъде текст, изреждащ вселенските събори, но съдържащ и VII събор, а оттам и папа *Адриан I*. И всички разсъждения за това кои са изобразените йерарси и какъв е принципът на техния избор се връщат в началната точка.

Подборът на коментираниите фигури на йерарси обаче навежда именно към текст, свързан със съборите – дали той е синаксарен, дали това е *Житието на Методий*, или някой от засвидетелстваните текстове с паралели на коментираната част от *Житието*⁴³, не може да се твърди със сигурност. Незапазените надписи при останалите три изображения от южната половина на фриза, от своя страна също редуцират възможностите за изясняване на такава връзка. Това, което може да се твърди със сигурност за стенописната програма на „Св. арх. *Михаил*“ в манастира на Долна Бешовица, е, че изображенията от фриза на източната стена следват обща концепция. За установяването ѝ е от особено значение именно текстовият източник. Дали за тази концепция са ключови фигурите на св. *Кирил* и св. *Методий* – с икуменически послания, с послания за българската народност, – или изборът на йерарси за целия фриз се основава единствено на информация за седемте вселенски събора, е въпрос, върху който евентуално бъдещо изследване на живописния слой и надписите при изображенията от южната половина на фриза ще хвърли повече светлина.

³⁹ *Kliment Ohridski* 1973: 197-198.

⁴⁰ Тази част от текста е коментирана във връзка с текста на „Написание на правата вяра“, авторството на който се приписва на *Константин-Кирил Философ*. Вж. *Luhovitskij* 2007. Коментари върху тази част вж. и у *Kossova* 2007: 420-421.

⁴¹ *Angelov* 1958: 189-192; *Angelov, Kodov* 1973: 164-168; *Ivanova* 2011: 90.

⁴² Вселенските събори не са имали такова място в синаксарите, каквото би следвало да се очаква, като изключение прави единствено *Първият вселенски събор*: *Vojvodic* 2005: 99.

⁴³ *Lavrov* 1928: 55-59.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори / Primary sources

Kliment Ohridski 1973: Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3. [Kliment Ohridski. Sabrani sachinenia] Съст. Б.С. Ангелов, К.М. Куев, Х. Кодов [sastaviteli B.S. Angelov, K.M. Kuev, H. Kodov]. Sofia.

Stara Balgarska literatura 1986: Стара българска литература Т. 4 [Stara Balgarska literatura. T. 4]. Sofia.

Synaxarium Constantinopolitanae 1902: Hippolyte Delehaye. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae. In: Propylaeum ad Acta Sanctorum. Novembris. Bruxelles.

Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ 1909: Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως. Πετροῦπολεϊ, 1909.

Литература / Secondary sources

Angelov 1958: *Angelov*, Bonju St. Славянски извори за Кирил и Методий [Slavjanski izvori za Kiril i Metodij]. – Известия на Държавна библиотека „Васил Коларов“ (1956) [Izvestia na Darzhavna biblioteka „Vasil Kolarov“ (1956)]. Sofia, 179-215.

Angelov, Kodov 1973: *Angelov*, Bonju St., *Hristo Kodov* (eds.) Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 3 [Kliment Ohridski. Sabrani sachinenia. T. 3]. Превод, обработка и коментари върху Пространното житие на Константин-Кирил Философ и Пространното житие на Методий [Prevod, obrabotka i komentari varhu Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril Filosof i Prostrannoto zhitie na Metodij]. Sofia, 160-168, 203-212.

Bakalova 1976: *Bakalova*, Elka. Стенописите на църквата при село Беренде [Stenopisite na carkvata pri selo Berende]. Sofia.

Češmedžiev 1989: *Češmedžiev*, Dimo. La contamination entre Constantin-Cyrille le Philosophe et Cyrille d'Alexandrie et sa répercussion dans l'art balkanique médiéval. – Etudes balkaniques, No. 1, 45-59.

Chavrakov 1974: *Chavrakov*, Georgi. Български манастири. Паметници на историята, културата и изкуството [Balgarski manastiri. Pametniци na istoriata, kulturata i izkustvoto]. Sofia.

Cheshmedzhiev 2001: *Cheshmedzhiev*, Dimo. Кирил и Методий в българската историческа памет през средните векове [Kiril i Metodij v balgarskata istoricheska pamet prez srednite vekove]. Sofia.

Christova-Shomova 2012: *Christova-Shomova*, Iskra. Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция. Т. II. Изследване на синаксарите (християнските празници в славянските апостоли) [Sluzhebniat Apostol v slavjanskata rakopisna traditsia. T. II. Izsledvane na sinaksarite (hristianskite praznitsi v slavjanskite apostoli)]. Sofia.

Dujchev 1963: *Dujchev*, Ivan. Към тълкуването на пространните жития на Кирила и Методия [Kam talkuvaneto na prostrannite zhitija na Kirila i Metodija]. In: Хиляда и сто години славянска писменост 863–1963. Сборник в чест на Кирил и Методий [Hiljada i sto godini slavjanska pismenost 863–1963. Sbornik v chest na Kiril i Metodij]. Sofia, 295-304.

Dvornik 1933: *Dvornik*, Francis. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague.

Dvornik 1961: *Dvornik*, Francis. The Ecumenical Councils. New York.

Grozdanov 2015: *Grozdanov*, Tsvetan. Курбиново и други студии за фрескоживописот во Преспя [Kurbinoovo i drugi studii za freskozhipovisot vo Prespa]. Skopje.

Gyuzelev 2009: *Gyuzelev*, Vasil. Папството и българите през Средновековието [Papstvoto i balgarite prez Srednovekovieto]. Plovdiv.

Hefele 1883: *Hefele*, Charles Joseph. A History of the Christian Councils, from the Original Documents, to the Close of the Council of Nicea, A.D. 325 (transl. from German by William R. Clark). Second ed., revised. Edinburg.

Ivanova 2011: *Ivanova*, Maja. Кирилските фрагменти от Пространното житие на Константин-Кирил – научна проблематика [Kirilskite fragmenti ot Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril – nauchna problematica]. – Кирило-Методиевски студии [Kirilo-Methodievski studii], No. 20, 88-115.

Mylona 1998: *Mylona*, Zoe A. The Zakynthos Museum. Athens.

Ivanova 2013: *Ivanova*, Maja. Текстологически проблеми в Пространното житие на Константин-Кирил Философ [Textologicheski problem v Prostrannoto zhitie na Konstantin-Kiril Filosof]. – Кирило-Методиевски студии [Kirilo-Methodievski studii], No. 22 (Кирило-Методиевски извори, т. 1 [Kirilo-Methodievski izvori, t. 1]).

- Ivanova, Nikolova* 1995: *Ivanova, Klimentina, Svetlina Nikolova* (eds.). Тържество на Словото. Златният век на българската книжнина [Tarzhestvo na Slovoto. Zlatniat vek na balgarskata knizhnina]. Sofia.
- Kossova* 200: *Kossova, Alda Giambellica*. Един изряден старобългарски катехизис: Прологът на ПАМЯТЬ И ЖИТИЕ БЛАЖЕНОГО ОТЬЦА НАШЕГО И ОУЧИТЕЛА МЕΘΟΔΙΑ, АРХИЕПИСКОПА МОРАВЬСКА [Edin izrjaden starobalgarski katehizis: Prologat na ПАМЯТЬ И ЖИТИЕ БЛАЖЕНОГО ОТЬЦА НАШЕГО И ОУЧИТЕЛА МЕΘΟΔΙΑ, АРХИЕПИСКОПА МОРАВЬСКА]. In: *Cyrillo-Methodian Studies*. Т. 17, Sofia, 408-424.
- Kuneva* 2015: *Kuneva, Tsveta*. Стенописите в Долнобешовишкия манастир „Св. Архангел Михаил“ [Stenopisite v Dolnobeshovishkia manastir 'Sv. Archangel Mihail']. – Проблеми на изкуството [Art Studies Quarterly], No. 2, 26-30.
- Lavrov* 1928: *Lavrov, Petro*. Кирило та Методий в давньо-славянському письменстві [Kirilo ta Metodij v davno-slavjanskolu pismenstvi]. Kyiv.
- Loseva* 2001: *Loseva, Olga.V.* Русские Месяцесловь XI–XIV веков [Ryskie Mesjatseslov XI–XIV vekov]. Moskva.
- Luhovitskij* 2007: *Luhovitskij, Lev V.* Греческий оригинал „Написание о правой вере“ Константина Философа: структурная организация и полемические задачи [Grecheskij original ‚Napisanie o pravoj vere‘: strukturnaja organizatsia i polemicheskie zadachi]. – *Славяноведение* [Slavjanovedenie], N 5, 65-73.
- Mardi-Babikova* 1976: *Mardi-Babikova, Velda*. Към въпроса за образа на Константин Кирил Философ [Kam vaprosa za obraza na Konstantin Kiril Filosof]. – Проблеми на изкуството [Art Studies Quarterly], No. 1, 32-37.
- Penkova* 1989: *Penkova, Bisserka*. Стенописите в бачковската трапезария и атонската традиция [Stenopisite v bachkovskata trapezaria i atonskata traditsia]. – Проблеми на изкуството [Art Studies Quarterly], No. 1, 46-53.
- Penkova* 2012: *Penkova, Bisserka*. Бачковски манастир, трапезария [Bachkovski manastir]. In: Корпус на стенописите от XVII в. в България (ред. Б. Пенкова, Ц. Кунева) [Korpus na stenopisite ot XVII v. v Balgaria (eds. B. Penkova, Ts. Kuneva)]. Sofia, 131-137.
- Rousseva* 2017: *Rousseva, Ralitsa*. Cyril and Methodius in Historical Iconography. In: Celebrating the Legacy of Cyril and Methodius with Special Reference to Historical Iconography. San Antonio Palace, Attard, 12 – 13 May 2017 (ed. by L. Bianco). Valetta.
- Smjadovski* 1993: *Smjadovski, Stefan*. Надписите към изображенията на вселенските съборив Елешнишкия манастир (XVI в.) – извори и проблеми [Nadpisite kam izobrazheniata na vselenskite sabori v Eleshnishkia manastir (XVI v.) – izvori i problemi]. *Старобългаристика* [Paleobulgarica], No. 17, 77-83.
- Smjadovski* 1994: *Smjadovski, Stefan*. Изображение – надпис – йерархия (епиграфско-агиоложки бележки) [Izobrazhenie – nadpis – ierarhia (epigrafsko-agiolozhki belezhki)]. – *Старобългарска литература* [Starobalgarska literatura], No. 28/29, 137-142.
- Todić* 2008: *Todić, Branislav*. Représentations de Papes Romains dans l’église Sainte-Sophie d’Ohrid. Contribution à l’idéologie de l’archevêché d’Ohrid. – *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, No. 29, 105-118.
- Vasiliev* 1949: *Vasiliev, Asen*. Църкви и манастири из Западна България [Carkvi i manastiri iz Zapadna Balgaria]. In: Разкопки и проучвания. Т. 4 [Razkopki i prouchvania, T. 4]. Sofia, 4-114.
- Vasiliev* 1963: *Vasiliev, Asen*. Образи на Кирил и Методий в чуждото и нашето изобразително изкуство [Obrazi na Kiril i Metodij v chuzhdoto i nasheto izobrazitelno izkustvo]. In: Хиляда и сто години славянска писменост 863–1963. Сборник в чест на Кирил и Методий [Hiljada i sto godini slavjanska pismenost 863–1963. Sbornik v chest na Kiril i Metodij]. Sofia, 393-488.
- Vojvodic* 2005: *Vojvodic, Dragan*. Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Аирљу [Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju]. Belgrade.
- Zlatarski* 1925: *Zlatarski, Vasil N.* Словенското житие на св. Наума от XVI век [Slovenskoto zhitie na sv. Nauma ot XVI vek]. – Списание на Българската академия на науките [Spisanie na Balgarskata academia na naukite], No. 30/17, 1-28
- Walter* 1970: *Walter, Christopher*. L’iconographie des conciles dans la tradition byzantine. Paris.
- Walter* 1982: *Walter, Christopher*. A Portraits of Local Bishops: A Note on Their Significance. – *Зборник радова Византолошког института* [Zbornik radova Vizantoloshkog instituta], No. 21, 7-17.

Pope Hadrian from the Church of St. Archangel Michael in the Monastery of Dolna Beshovitsa

Tereza Bacheva

Amongst the surviving murals in the Church of Archangel Michael in the Monastery near the village of Dolna Beshovitsa is a preserved frieze with medallions of hierarchs. According to the inscriptions on part of them, they depict bishops of the Roman church. These are Pope Sylvester, Pope Hadrian as well as one more hierarch, whose inscription is only partly preserved (here the name is read as Pope Agatho). The main hypothesis the paper discusses is related to the depiction of Pope Hadrian – his presence in the altar space of the church, the possible answers to the questions: why exactly Pope Hadrian and his links to two of the images of hierarchs in the southern procession of Melismos, which are supposed to present St. Constantine-Cyril the Philosopher and St. Methodius. Furthermore, particular textual sources for the depiction of the Roman bishop are commented on, which expectedly are limited to the hagiographical texts of both brothers, because Pope Hadrian II is not part of the hierarchs listed in the Synaxaria. An assumption has been made about the existence of a common hagiographic source according to the hypothetical depiction of Pope Agatho.

The depictions of Roman bishops in the Church of Dolna Beshovitsa, atypical for the post-Byzantine churches, apart from that of St. Sylvester, raises the question about the mechanisms of inclusion of bishops in the altar programmes and the integration of images in the general scheme of connotations, established through the choice of certain hierarchs, and the possibilities this particular system not just to reconstruct, but also to generate novel ones in a new context.

